

TOMASZ CERAN*

 <https://orcid.org/000-0002-5037-6378>

OKUPACJA NIEMIECKA NA POMORZU GDAŃSKIM 1939–1945
W BADANIACH DOKTOR BARBARY BOJARSKIEJ

DZIEDZICTWO I KONTYNUACJA**

Abstract

German Occupation of Gdańsk Pomerania, 1939–1945,
in the Research of Dr Barbara Bojarska:
Legacy and Continuation

Barbara Bojarska, alongside Włodzimierz Jastrzębski and Jan Sziling, ranks among the foremost historians studying the German occupation of Gdańsk Pomerania during the years 1939–1945. Her two seminal monographs, on the extermination of the Polish intelligentsia in the autumn of 1939 and on the crimes committed in Piaśnica, have become part of the essential body of scholarship on this subject. Professionally affiliated with the Western Institute (Pol. *Instytut Zachodni*) in Poznań, Bojarska devoted the majority of her research to documenting the extermination of the civilian population in the early months of the German occupation within the *Reichsgau Danzig-West Prussia* with particular attention to the operations of the *Selbstschutz Westpreussen*. During the 1960s, she located surviving witnesses to these atrocities and meticulously recorded their testimonies. Her pioneering studies laid the foundations for subsequent investigations, which continue to develop her legacy. In contemporary historiography, the scope, significance, and distinctiveness of the German crimes in Gdańsk Pomerania in 1939 have been underscored through the introduction of a new term: the Pomeranian Crime of 1939.

Keywords: Pomeranian Crime of 1939, Second World War, German occupation of Poland, German war crimes, genocide, *Intelligenzaktion*, Piaśnica, Gdańsk Pomerania, Barbara Bojarska, Western Institute in Poznań

* Instytut Pamięci Narodowej, Delegatura w Bydgoszczy

 Tomasz.Ceran@ipn.gov.pl

** Artykuł jest rozbudowaną wersją referatu wygłoszonego na sesji naukowej „Historiograficzne dziedzictwo i badawcza kontynuacja. Okupacja niemiecka na Pomorzu Gdańskim (1939–1945) w badaniach prof. Włodzimierza Jastrzębskiego, prof. Jana Szilinga i dr Barbary Bojarskiej”, która odbyła się w Delegaturze IPN w Bydgoszczy 4 IX 2024 r.

Nadesłany 18.04.2025; Nadesłany po poprawkach 17.09.2025; Zaakceptowany 18.09.2025

W monografii zbrodni pomorskiej 1939 prof. Włodzimierza Jastrzębskiego, prof. Jana Szilinga i dr Barbarę Bojarską określiłem jako naukowych „olbrzymów” tego zagadnienia. Każde następne pokolenie badaczy może stanąć na ich ramionach, aby widzieć dalej. Może także odwrócić wzrok w kierunkach, które do tej pory nie były dostrzegane¹. Szczególnie adekwatna wydaje się ta konstatacja w stosunku do dorobku naukowego Barbary Bojarskiej. O ile dla wspomnianych dwóch pierwszych historyków temat eksterminacji ludności cywilnej na Pomorzu w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej był ważny, ale jednak jednym z wielu, które badali, o tyle w dorobku naukowym Bojarskiej bezdyskusyjnie zajmował pierwsze miejsce. Barbara Bojarska jest autorką dwóch monografii (obie dotyczą eksterminacji na Pomorzu Gdańskim), 22 artykułów naukowych oraz 13 recenzji i omówień. Spośród tych publikacji 13 dotyczy tematyki eksterminacji na Pomorzu w 1939 r. Józef Borzyszkowski trafnie nazwał ją „badaczką krwawej pomorskiej jesieni 1939 r.”². Trudno jednoznacznie stwierdzić, jakie były powody obrania takiego wyboru tematyki prac badawczych. Czy był to świadomy wybór Bojarskiej, aby zajmować się niemal wyłącznie eksterminacją z pierwszych miesięcy okupacji? Czy wpływ na to miały jej doświadczenia rodzinne czy kariera naukowa, która była daleka od typowego modelu uniwersyteckiego? Z punktu widzenia historyka zbrodni pomorskiej 1939 r. Bojarska poświęciła swoją pracę naukową kluczowemu wydarzeniu podczas całej okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim, które wyróżnia ten region w skali całej okupowanej Polski i ma znaczenie także w historii całej drugiej wojny światowej.

Barbara Anna Bojarska należała do pierwszego pokolenia badaczy okupacji niemieckiej na Pomorzu. Urodziła się 17 VII 1920 r. w Bliżycach w powiecie wągrowieckim w województwie poznańskim, pochodziła jednak z inteligentnej rodziny kaszubsko-pomorskiej. Jej ojciec, Franciszek Ksawery Niemczyk, był nauczycielem, tak jak jej dziadek. Obaj szczególną uwagę przywiązywali do posługiwania się poprawną polszczyzną swoich wychowanków. Pruskie władze karnie przesiedliły ojca Bojarskiej do szkoły w Kiskowie koło Bliżyc pod zarzutem polonizacji dzieci. Matka Bojarskiej – Joanna Niemczyk z domu Przewoska – urodziła się na Kaszubach: w Czarnowie koło Brus w powiecie chojnickim, w rodzinie gburskiej (zamożnego chłopa), bardzo religijnej. W gronie jej rodzeństwa był także nauczyciel – profesor gimnazjum w Galicji.

¹ Zob. Tomasz CERAN, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce* (Publikacje Delegatury IPN w Bydgoszczy, t. 2), Bydgoszcz–Warszawa 2024, s. 33.

² Zob. Józef BORZYSZKOWSKI, *Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka „Krwawej Pomorskiej Jesieni” 1939 r., autorka monografii „Piaśnica” i... sagi rodu Przewoskich*, Acta Cassubiana, t. 21: 2019, s. 411–418.

Po latach Bojarska we wspomnieniach o swojej matce napisała, że w domu czarnowskim, „domowym kościele”, kultywowano „wierność Kościołowi wpisaną w istotę egzystencji narodu polskiego”³. W jej domu ukrywano powstańca styczniowego. Bojarska był najmłodsza z rodziny, miała trzech braci i trzy siostry. Zarówno ojciec, jak i matka podkreślali polskość Pomorzan i Kaszubów, odwołując się do postaci m.in. Józefa Wybickiego – urodzonego na Pomorzu w Będominie koło Kościerzyny⁴.

Bojarska urodziła się w Wielkopolsce, ale dzieciństwo i młodość spędziła na Pomorzu. Rok po jej urodzeniu – w 1921 r. – rodzina przeprowadziła się do Grudziądza, gdzie jej ojciec dostał nową pracę. Dopiero tam jej matka miała się nauczyć języka niemieckiego. W tym mieście Barbara ukończyła szkołę powszechną. Rok przed wybuchem wojny rozpoczęła naukę w Prywatnym Żeńskim Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym Sióstr Zmartwychwstank w Wejherowie. Jego dyrektorem była siostra, dziś już błogosławiona Alicja Kotowska – najbardziej znana ofiara zbrodni w Piaśnicy⁵. W chwili wybuchu wojny Bojarska miała 19 lat, w chwili zakończenia – 24, wojnę przeżyła jako dorosła, w pełni świadoma osoba. W czasie zbrodni pomorskiej, od września 1939 r. do maja 1940 r., przebywała u rodziców w Grudziądzu. W tym czasie Niemcy zamordowali w mieście 191 osób znanych z imienia i nazwiska, w całym powiecie zaś – około 450 osób⁶. Od maja 1940 r. do grudnia 1941 r. Bojarska przebywała na robotach przymusowych w Chojnicach (pracowała w niemieckim gospodarstwie rolnym). W powiecie chojnickim w czasie zbrodni pomorskiej 1939 zabito około 500 osób⁷. Szczątki około 100 z nich odnaleziono 85 lat od egzekucji i 2 IX 2024 r. odbył się ich godny pochówek⁸. Od stycznia 1942 r. do końca okupacji Bojarska mieszkała ponownie w Grudziądzu, gdzie pracowała fizycznie w odlewni żelaza.

Po wojnie wróciła do Wejherowa, gdzie ukończyła przerwana przez wojnę naukę w liceum i w październiku 1946 r. rozpoczęła studia. Przyszła autorka

³ Barbara BOJARSKA, *Ze wspomnień mojej matki. Przyczynek do dziejów mieszkańców Brus i okolicy*, [in:] *Nasze korzenie. Wokół poszukiwań genealogicznych rodzin pomorskich*, t. 2, red. Józef BORZYSZKOWSKI, Tomasz REMBAŁSKI, Gdańsk 2010, s. 46.

⁴ *Ibid.*, s. 66.

⁵ Zob. Katarzyna BRZEZIŃSKA, *Błogosławiona Alicja, Szczecbrzeszyn* 2017.

⁶ T. CERAN, *Zbrodnia pomorska* 1939, s. 323; Dawid SCHOENWALD, *Eksterminacja ludności polskiej w Grudziądzu jesienią 1939 r.*, *Rocznik Grudziądzki*, t. 19: 2011, s. 153–177.

⁷ Włodzimierz JASTRZĘBSKI, *Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945)*, [in:] *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, red. Jacek KNOPEK, Bydgoszcz–Chojnice 2013, s. 432.

⁸ Zob. Dawid KOBIAŁKA, Tomasz JANKOWSKI, Daniel FRYMARK, *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci. Katalog wystawy*, Gdańsk 2024.

Piaśnicy nie była jednak z wykształcenia historykiem. W 1951 r. ukończyła studia ekonomiczne w Akademii Handlowej w Poznaniu⁹. Po studiach pracowała w różnych poznańskich zakładach jako referent finansowy. Historykiem została dopiero w wieku 38 lat. W 1958 r. została zatrudniona w Instytucie Zachodnim w Poznaniu, w Sekcji (a potem Pracowni) Badań nad Okupacją Hitlerowską, z którym była zawodowa związana do przejścia na emeryturę w 1981 r. Później nie prowadziła już systematycznej działalności naukowej, która łącznie trwała tylko 23 lata. Była bezpartyjna.

Na początku Bojarska była zatrudniona na umowę zlecenie w pracowni techniczno-naukowej, od 1963 r. pracowała na etacie naukowo-badawczym. Jej opiekunem naukowym i mentorem był prof. Karol Marian Pospieszalski (1909–2007), jeden z najwybitniejszych polskich badaczy okresu okupacji niemieckiej¹⁰. Przed wojną Pospieszalski był sędzią sądu grodzkiego w Tczewie. Podczas procesów sądowych, gdy świadek – miejscowy Niemiec – nie rozumiał języka polskiego, sędzia płynnie przechodził na język niemiecki, który był pierwszym językiem, jakiego się nauczył. Zaangażował się także w działalność miejscowego Polskiego Związku Zachodniego¹¹. Z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością można przypuszczać, że gdyby nie uciekł z Pomorza we wrześniu 1939 r., stałby się ofiarą zbrodni pomorskiej. Już w czasie wojny w konspiracji zajął się analizą niemieckiego ustawodawstwa wobec Polaków, czego efektem była praca wydana w 1946 r.¹² W Instytucie Zachodnim stworzył pracownię zajmującą się badaniem okupacji hitlerowskiej. Pospieszalski w następujący sposób uzasadniał potrzebę zatrudnienia Bojarskiej na etacie *stricte* naukowym: „Mgr Barbara Bojarska ukończyła Wyższą Szkołę Ekonomiczną w Poznaniu, zna bardzo dobrze język niemiecki, jest dokładna i staranna w pracy. W ciągu ubiegłych lat oddaje poważnie usługi w zakresie badań terenowych dotyczących hitlerowskich zbrodni wojennych. Protokoły spisywała samodzielnie i bardzo dobrze wywiązywała się z tego zadania. Niektóre

⁹ Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu (dalej cyt. AIZ), Teka akt osobowych Barbary Bojarskiej, nr ewidencyjny 4, Dyplom ukończenia Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, 3 X 1955, k. 5. Chciałbym podziękować dr. Bogumiłowi Rudawskiemu za pomoc w dostępie do materiałów przechowywanych w Instytucie Zachodnim w Poznaniu.

¹⁰ Do kanonu prac dotyczących okupacji niemieckiej w Polsce zalicza się jego dwa opracowania: Karol M. POSPIESZALSKI, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 1: *Ziemie „wcielone”* (Documenta Occupationis, t. 5), Poznań 1952; idem, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy* (Documenta Occupationis, t. 6), Poznań 1958.

¹¹ Karol M. POSPIESZALSKI, „*To wszystko przeżyłem...*”. *Wspomnienia*, red. Piotr GRZELCZAK, Bogumił RUDAWSKI, Maria WAGIŃSKA-MARZEC (Prace Instytutu Zachodniego, nr 96), Poznań 2019, s. 70.

¹² Zob. Karol M. POSPIESZALSKI, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)* (Badania nad Okupacją Niemiecką w Polsce, t. 1, z. 1), Poznań 1946.

wyniki jej badań prowadzonych pod moim bezpośrednim kierownictwem zostały ogłoszone na łamach *Przeglądu Zachodniego*¹³.

Metoda prowadzenia badań przez Bojarską składała się z dwóch elementów: badań terenowych i kwerendy archiwalnej. Badania terenowe obejmowały dotarcie do świadków zbrodni i spisanie ich relacji, wizję lokalną w miejscu zbrodni i poszukiwanie materiałów w powiatowych oddziałach Związku Bojowników o Wolność i Demokrację oraz Prezydiach Powiatowych Rad Narodowych. Kwerenda archiwalna obejmowała materiały Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem akt z procesu Alberta Forstera i Richarda Hildebrandta oraz archiwów państwowych. Badaczka najczęściej nie mogła się odwołać do literatury przedmiotu, bo zajmowała się tymi zagadnieniami jako pierwsza. Efektem jej pracy były artykuły naukowe publikowane najczęściej w „*Przeglądzie Zachodnim*”, w których bardzo często w całości zamieszczała spisane przez siebie relacje. Protokoły przesłuchań świadków sporządzane przez Bojarską trafiały do archiwum Instytutu Zachodniego, a ich duplikaty zostały przesłane Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w celu przekazania ich do Centrali Ścigania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu.

Na początku swoich badań Bojarska skupiła się na zbrodniach Wehrmachtu w Wielkopolsce, ziemi łódzkiej i Mazowszu, publikując teksty na temat niemieckich nalotów na Wieluń, Sulejów i zbrodni w Złoczewie¹⁴. Następnie zajęła się Pomorzem Gdańskim i zbrodniami Selbstschutzu Westpreussen. Jak wynika ze sprawozdania Bojarskiej z 1966 r., które – co ciekawe – zachowało się w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, a nie w Instytucie Zachodnim, do tego czasu przeprowadziła badania terenowe na terenie powiatów: chełmińskiego, sępoleńskiego, świeckiego, wąbrzeskiego, wyrzyskiego, morskiego, kartuskiego, kościerskiego, tczewskiego, starogardzkiego¹⁵. Efektem tych prac była seria artykułów: o zbrodni w Piaśnicy, w którym w całości zostały przytoczone zeznania odnalezionej przez Bojarską jedynej świadka zbrodni – Elżbiety Ellewart¹⁶, o eksterminacji ludności polskiej w powiecie

¹³ AIZ, Teka akt osobowych Barbary Bojarskiej, nr ewidencyjny 4, Pismo prof. K. M. Pospieszalskiego do dyrekcji Instytutu Zachodniego w sprawie przeniesienia mgr B. Bojarskiej z etatu naukowo-technicznego na etat naukowy, 4 X 1962, k. 3.

¹⁴ Barbara BOJARSKA, *Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r.*, *Przegląd Zachodni*, R. 18: 1962, nr 2, s. 305–317; eadem, *Nalot na Sulejów w dn. 4 września 1939 r.*, *Przegląd Zachodni*, R. 19: 1963, nr 3, s. 125–136; eadem, *Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie*, *Przegląd Zachodni*, R. 18: 1962, nr 3, s. 105–109.

¹⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu (dalej cyt. AIPN w Poznaniu), sygn. 3/520, Sprawozdanie ze stanu badań i opracowań dokonanych w ramach pracowni dziejów okupacji hitlerowskich Instytutu Zachodniego, 26 IV 1966, k. 48.

¹⁶ Barbara BOJARSKA, *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, *Przegląd Zachodni*, R. 20: 1964, nr 2, s. 350–367.

Chełmno nad Wisłą¹⁷ i Świeciu nad Wisłą¹⁸, o obozach zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego¹⁹. Nieco później powstały teksty o eksterminacji polskiej ludności cywilnej w powiecie tucholskim²⁰ i wąbrzeskim²¹. Jak się wydaje, od samego początku badania w poszczególnych powiatach miały doprowadzić do napisania syntezy, która byłaby jednocześnie jej rozprawą doktorską. Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod koniec 1966 r. otworzyła Bojarskiej przewód doktorski. Temat jej pracy brzmiał: „Eksterminacja polskiej inteligencji Pomorza Gdańskiego w okresie od września do grudnia 1939 r. na tle ogólnych założeń polityki hitlerowskiej wobec Polski”²². Na jej promotora został wyznaczony prof. dr Witold Jakóbczyk, specjalizujący się w historii Niemiec, ale XIX stulecia. Rzeczywistym jej opiekunem naukowym był jednak prof. Pospieszalski, mimo że w 1966 r. został usunięty z Instytutu Zachodniego²³. W czasie pracy nad doktoratem Bojarskiej udało się uzyskać stypendium doktoranckie od Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, które pobierała przez 18 miesięcy.

Prace nad pierwszą monografią trwały długo. Jak później wyjaśnił Pospieszalski, praca ta nie została napisana przy biurku, ale w terenie, podkreślając znaczenie prowadzonych przez Bojarską badań terenowych²⁴. Dnia 14 VI 1971 r. mgr Barbara Anna Bojarska, w wieku 51 lat, uzyskała stopień doktora nauk

¹⁷ Barbara BOJARSKA, *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku*, Przegląd Zachodni, R. 21: 1965, nr 3–4, s. 128–142.

¹⁸ Barbara BOJARSKA, *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świeciu nad Wisłą (1939 r.)*, Przegląd Zachodni, R. 22: 1966, nr 1, s. 98–118.

¹⁹ Barbara BOJARSKA, *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*, Przegląd Zachodni, R. 21: 1965, nr 1, s. 123–134.

²⁰ Barbara BOJARSKA, *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 19: 1968, s. 15–50.

²¹ Barbara BOJARSKA, *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r.*, Zapiski Historyczne, t. 36: 1971, z. 2, s. 90–103.

²² AIZ, Teka akt osobowych Barbary Bojarskiej, nr ewidencyjny 4, Zawiadomienie o otwarciu przewodu doktorskiego mgr B. Bojarskiej, 28 XII 1966, k. 4.

²³ Formalnie nie zgodzono się, aby Pospieszalski łączył dwa etaty: na UAM i w Instytucie Zachodnim, i kazano mu wybrać jeden. Zaliczono go wraz z B. Bojarską do „przewodników wpływów ideologii klerykalnej”, ponieważ odmówili podpisania protestu przeciwko orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich. Ponadto wywierano na niego presję, aby w godzinach pracy nie zajmował się badaniem historii okupacji niemieckiej, tylko analizował współczesny ustrój polityczny RFN. Z Instytutu Zachodniego Pospieszalski odszedł w 1966 r., jednak kontakt z jego pracownikami utrzymywał aż do śmierci. Zob. Zbigniew MAZUR, *Karol Marian Pospieszalski. Badania nad okupacją niemiecką w Instytucie Zachodnim*, Przegląd Zachodni, R. 65: 2009, nr 2, s. 125–140.

²⁴ Karol M. POSPIESZALSKI, *Instytut Zachodni – wielkopolski ośrodek myśli politycznej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, R. 54: 1992, z. 4, s. 104.

humanistycznych z zakresu historii²⁵. Rok później Instytut Zachodni wydał jej doktorat pod tytułem: *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*²⁶. Przez 52 lata, do roku 2024 była to w zasadzie jedyna monografia na ten temat²⁷.

Cztery lata po wydaniu książki doczekała się krótkiego omówienia na łamach „The American Historical Review” pióra Jana Karskiego, który był wtedy pracownikiem Georgetown University. Karski napisał: „The author demonstrates research in depth, undeviating methodology, careful verification of sources and statistical data, and avoidance of side issues. Her book, if translated into English would be appreciated by the international academic community”²⁸. Praca Bojarskiej nigdy nie została przetłumaczona na język obcy, trudno powiedzieć, czy były podejmowane w ogóle takie starania i czy sama Bojarska wiedziała o tak pochlebnej recenzji swojej książki napisanej przez Karskiego. Jednocześnie warto zauważyć, że w tym czasie Instytut Zachodni w Poznaniu wydawał anglojęzyczny półrocznik „Polish Western Affairs”. Od 1965 r. wydawano także jego wersję francuską: „La Pologne et les affaires occidentales”, a w latach 1982–1990 także wersję niemiecką: „Polnische Weststudien”²⁹. Nie potrafię wyjaśnić, dlaczego teksty Bojarskiej nie ukazywały się w obcojęzycznych wydawnictwach Instytutu Zachodniego.

Po opublikowaniu rozprawy doktorskiej Bojarska skupiła się na swojej drugiej książce – monografii zbrodni w Piaśnicy. W 2003 r. prof. Piotr Semków

²⁵ AIZ, Teka akt osobowych Barbary Bojarskiej, nr ewidencyjny 4, Zaświadczenie o nadaniu mgr B. Bojarskiej stopnia naukowego doktora nauk humanistycznych z zakresu historii, 1 IX 1971, k. 6.

²⁶ Barbara BOJARSKA, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)* (Badania nad Okupacją Niemiecką w Polsce, t. 12), Poznań 1972.

²⁷ Opublikowana w 1967 r. praca: Donald STEYER, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* (Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku. Seria Pomoroznawcza, t. 1), Gdynia 1967, odnosiła się do całego okresu okupacji. Opracowanie Włodzimierza Jastrzębskiego z 1974 r. dotyczy tylko rejencji bydgoskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie; zob. Włodzimierz JASTRZĘBSKI, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974. W jedynej syntezie okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim pióra W. Jastrzębskiego i J. Szilinga z 1979 r. rozdział trzeci poświęcony jest eksterminacji; zob. Włodzimierz JASTRZĘBSKI, Jan SZILING, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* (Seria Monografii Pomorskich), Gdańsk 1979. Natomiast w 2024 r. swoją pracę opublikowała Sylwia Grochowina, jednak tylko jeden jej rozdział jest poświęcony eksterminacji; zob. Sylwia GROCHOWINA, *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)* (Odsłony Historii), Warszawa 2024.

²⁸ Jan KARSKI, [rec.] Barbara BOJARSKA, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, The American Historical Review, vol. 81: 1976, no. 3, s. 630, DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/81.3.630>.

²⁹ K. M. POSPIESZAŁSKI, *Instytut Zachodni*, s. 103.

odnalazł i opublikował na łamach „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” informację sporządzoną przez zastępcę komendanta powiatowego Milicji Obywatelskiej do spraw Służby Bezpieczeństwa w Wejherowie z 1974 r. na temat planu wydania monografii. Z informacji wynika, że w 1971 r. została podpisana umowa na opublikowanie książki między Dyrektorem Muzeum Piśmienictwa i Muzyki Kaszubskiej w Wejherowie a dr Bojarską. Praca nad książką została zakończona w marcu 1973 r. Maszynopis liczył około 80 stron, a recenzentami pracy byli prof. Donald Steyer i dr Jan Sziling. Nowa dyrektorka muzeum zgłosiła do niego uwagi: według autora notatki Bojarska zmniejszyła liczbę zamordowanych Polaków w Piaśnicy z 12 tys. do 2 tys., co mogłoby „zachwiać pogląd społeczeństwa wejherowskiego na Piaśnicę jako miejsce męczeństwa narodu polskiego i być wykorzystane przez ośrodki rewizjonistyczne w celu pomniejszania krzywd dokonanych przez faszyzm na narodzie polskim”³⁰. Drugim zarzutem wobec pracy Bojarskiej było eksponowanie martyrologii księży i ich postawy patriotycznej. Służba Bezpieczeństwa uznała, że książka Bojarskiej może być wydana, ale po korekcie zwłaszcza liczby ofiar przywiezionych z Rzeszy. Następnie „15 lutego 1974. Kierownik muzeum ob. Makowska udała się osobiście do dr Bojarskiej w celu przedyskutowania ewentualnej korekty dzieła. Na korektę tę autorka nie wyraziła zgody, wykazując się wiernością etyce zawodowej, w związku z czym kierownictwo muzeum po uregulowaniu z autorką należności odstąpiło od wydania monografii”³¹.

Monografia Piaśnicy od momentu jej napisania i uzyskania pozytywnych recenzji do momentu wydania musiała czekać pięć lat. Została opublikowana w 1978 r. przez wydawnictwo Ossolineum³². Zabiegali o to m.in. działacze Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, np. Wojciech i Jerzy Kiedrowscy, których ojciec Władysław Kiedrowski, sędzia Sądu Okręgowego w Gdyni, został w Piaśnicy rozstrzelany. W 1989 r. ukazało się wydanie drugie, a w roku 2001 – trzecie. Posłowie do niego planował napisać prof. Pospieszalski³³. W 2009 r. ukazało się czwarte wydanie monografii o zbrodni w Piaśnicy, w 2018 r. – piąte, cztery lata później – szóste. Kolejne wydania ukazywały się dzięki staraniom lokalnych działaczy społecznych, samorządowi miasta i gminy Wejherowo oraz działającemu od 1996 r. Stowarzyszeniu Rodzin Piaśnickich na czele z ks. infułatem Danielem Nowakiem. Nie wsparły ich wydania żadne instytucje państwowe.

³⁰ Zob. Piotr SEMKÓW, *Granica wolności badawczej*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, 2003, nr 7, s. 60–61.

³¹ Ibid., s. 61.

³² Barbara BOJARSKA, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław–Gdańsk 1978.

³³ List B. Bojarskiej do S. Janke, 9 I 2000, [przedruk], [in:] Stanisław JANKE, *Głosy z przeszłości cz. III*, Pomerania, 2023, nr 9, <https://www.miesiecznikpomierania.pl/index.php/artykuly/glosy-z-przeslosci-cz-iii-pomerania-nr-9-2023> [dostęp z 12 X 2025 r.].

W kolejnych wydaniach uzupełniono i rozszerzono listę ofiar zbrodni w Piaśnicy, m.in. dzięki pracy Elżbiety Grot: od 427 nazwisk z pierwszego wydania do 852 nazwisk widniejących w wydaniu czwartym i następnych. Do dziś praca Bojarskiej jest jedyną monografią na ten temat. Świadczy to bardzo dobrze o jej autorce i znacznie gorzej o kolejnych pokoleniach historyków, którzy mając dostęp do archiwów niemieckich, do tej pory nie potrafili uzupełnić i rozszerzyć badań Bojarskiej.

Barbara Bojarska, jak wspomniano, oprócz dwóch książek jest autorką 22 artykułów naukowych i 13 recenzji. Wśród tych pierwszych na szczególną uwagę zasługuje tekst o Selbstschutzu w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie z 1979 r.³⁴ Do roku 2021 r. i opublikowaniu książki *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940* był to jedyny całościowy opis działalności tej kluczowej formacji dla zrozumienia skali zbrodni niemieckich na Pomorzu Gdańskim³⁵.

Wśród artykułów Bojarskiej znajdziemy również trzy teksty dotyczące sądzenia zbrodniarzy niemieckich w RFN w latach siedemdziesiątych XX w.³⁶ Badaczka interesowała się tą sprawą, jednak nie miała dostępu do archiwów niemieckich i odwoływała się tylko do niemieckich relacji prasowych. Brak możliwości wykorzystania źródeł niemieckich to istotna bariera dotycząca całego dorobku Bojarskiej. Pisząc monografię Piaśnicy, korzystała z akt z archiwów z NRD: z Poczdamu i Magdeburga, ale nie miała możliwości przeprowadzić w nich kwerend osobiście. Doktor Bogumił Rudawski, badacz dziejów Instytutu Zachodniego opiekujący się w nim archiwum drugiej wojny światowej, przypuszcza, że Bojarska mogła dostać te materiały od prof. Czesława Łuczaka, który w tym czasie jeździł do NRD. W archiwum IPN zachowały się jej akta paszportowe. W 1970 r. chciała pojechać do siostry Małgorzaty Niemczyk – siostry zakonnej Zgromadzenia Sióstr Zmartwychstania Pańskiego do Rzymu. Władze najpierw odmówiły jej wydania paszportu, jako pretekst wykorzystując błędną datę urodzenia Bojarskiej podaną przez jej siostrę w zaproszeniu. Po odwołaniu się od tej decyzji paszport uzyskała. Rok później wyjechała

³⁴ Barbara BOJARSKA, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 29: 1979, s. 138–170.

³⁵ Izabela MAZANOWSKA, Tomasz CERAN, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach*, [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. Izabela MAZANOWSKA, Tomasz CERAN, Marcin PRZEGIĘTKA (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Monografie, t. 163), Warszawa 2021, s. 5–115. W 2025 r. ukaże się wersja niemiecka.

³⁶ Barbara BOJARSKA, *Procesy przestępców hitlerowskich w Niemieckiej Republice Federalnej*, Przegląd Zachodni, R. 29: 1973, nr 4, s. 308–315; eadem, *Rozprawy sądowe w RFN przeciwko przestępcom wojennym w 1974 r.*, Przegląd Zachodni, R. 31: 1975, nr 1, s. 151–158; eadem, *Dyskusja na temat uwolnienia Rudolfa Hessa w prasie RFN*, Przegląd Zachodni, R. 31: 1975, nr 3, s. 110–117.

do Bułgarii na wczasy. Siostrę w Rzymie odwiedziła także w 1975 r. Ponadto w 1976 i 1988 r. wyjeżdżała do ZSRR. Z dokumentów nic jednak więcej o tych wyjazdach poza tym, że się odbyły, nie wiadomo³⁷.

W swoim dorobku naukowym Bojarska ma także 13 recenzji, część z nich to omówienia kolejnych numerów „Biuletynu Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, ale w jej dorobku znajdziemy także merytoryczne recenzje, jak chociażby krytyczna recenzja jedynej do dziś syntezy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim pióra Włodzimierza Jastrzębskiego i Jana Szilinga³⁸. Jednym z mankamentów tej pracy, zdaniem Bojarskiej, był brak zauważenia pozytywnych postaw miejscowych Niemców wobec Polaków w czasie okupacji³⁹. Słowa te napisała osoba, w której tekstach znajdziemy na ogół opis bardzo brutalnych zbrodni, jakich dopuścili się miejscowi Niemcy na swoich polskich sąsiadach.

Interesująca jest również recenzja Bojarskiej pracy prof. Tomasza Strzembosza *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*⁴⁰. Autorka wysoko oceniając książkę Strzembosza, jednocześnie nie zgodziła się z nim, że istniało sprzężenie zwrotne między nienawiścią warszawiaków do niemieckiego okupanta a ich bardzo krytyczną oceną Polski przedwojennej. Podobnie polemizowała ze stwierdzeniem, że do masowych egzekucji Polaków i tak by doszło, bez względu na akcje zbrojne polskiego podziemia. Zdaniem Bojarskiej akcje polskiego podziemia nie zachwiały także przekonania okupanta o skuteczności stosowania terroru i trudno jej nie przyznać w tym racji.

O tym, że horyzont intelektualny Bojarskiej nie ograniczał się do klasycznej historii wydarzeniowej, świadczy jej recenzja pracy Marlis G. Steinert *L'Allemagne nationale-socialiste 1933–1945* w języku francuskim (badaczka biegle posługiwała się językiem niemieckim i biernie знаła język angielski, francuski i rosyjski). Bojarska zgadzała się z jej autorką, że źródeł nazizmu nie należy szukać w starożytnej Germanii ani w reformacji Marcin Lutra, tylko w narodzinach niemieckiego nacjonalizmu na przełomie XVIII i XIX w. Francuskie zawołanie *Liberté, Égalité, Fraternité* zastąpiono hasłami *Volk, Deutschheit, Vaterland*, wtedy narodziła się też koncepcja niemieckiego mesjanizmu, niemieckiej moralności, niemieckiej metafizyki, a nawet niemieckiej Wiary. Bojarska zgadzała się ze stwierdzeniem, że bez Fryderyka Nietzschego nie byłoby ani Oswalda Spenglera, ani Alfreda Rosenberga. Dzieje III Rzeszy silnie wiązała

³⁷ AIPN w Poznaniu, sygn. 822/14382, Akta paszportowe: Bojarska, z d. Niemczyk Barbara Anna, imię ojca: Franciszek, data urodzenia: 17.07.1920, k. 1–42.

³⁸ Zob. W. JASTRZĘBSKI, J. SZILING, op.cit., passim.

³⁹ Barbara BOJARSKA, [rec.] Włodzimierz JASTRZĘBSKI, Jan SZILING, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Przegląd Zachodni, R. 36: 1980, nr 2, s. 193.

⁴⁰ Barbara BOJARSKA, [rec.] Tomasz STRZEMBOSZ, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Przegląd Zachodni, R. 35: 1979, nr 3, s. 169–171.

z historią i kulturą niemiecką, jednocześnie upominała się w recenzji o dostrzeżenie także nieżydowskich ofiar narodowego socjalizmu⁴¹. To ostatnie, dla współczesnej historiografii drugiej wojny światowej, wydaje się bardzo istotne.

Tylko jeden artykuł Bojarska napisała wspólnie z innym badaczem – z prof. Pospieszalskim o szkołach niemieckich dla dzieci polskich w Poznaniu⁴². Ostatni tekst naukowy o zbrodniach Wehrmachtu na Pomorzu, Kujawach i w Wielkopolsce opublikowała w 1987 r.⁴³, potem już nie publikowała, co nie oznacza, że nie zajmowała się zupełnie nauką. W 2010 r. napisała tekst wspomnieniowy o swoje matce i dzieciństwie w Brusach, który w wielu miejscach ma charakter analizy naukowej⁴⁴.

W 2014 r. pracowałem nad monografią zbrodni w Łopatkach koło Wąbrzeźna. Skontaktowałem się z wówczas 94-letnią Barbarą Bojarską. W piskowni w Łopatkach został zamordowany jej 22-letni brat – Józef Niemczyk. Dnia 4 I 2014 r. w liście wysłała zdjęcie swojego brata i napisała: „Brat mój zgładzony pod Wąbrzeźnem żył zbyt krótko, aby dojść do znaczących osiągnięć. Był zdrowym wysportowanym chłopcem, zapalonym harcerzem. Lubili go koledzy w Gimnazjum Nauczycielskim w Grudziądzu. Lubili go też mieszkańcy Ryńska jako młodego nauczyciela i miłośnika tamtejszych rolników. Trudno nam było pogodzić się z jego utratą. Mama nasza opłakiwała go do końca swoich dni. [...] Chętnie przekażę Panu materiały dotyczące zagłady mieszkańców Pomorza dokonanej przez Niemców. Nie pozostało ich wiele, ale cieszę się, że znajdują jeszcze zainteresowanie. Życzę Panu owocnej pracy w IPN”⁴⁵. Kilka tygodni później wraz z prokuratorem Mieczysławem Górą z Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, Referat Śledczy w Bydgoszczy pojechalśmy do Poznania i spotkaliśmy się Bojarską, która od 2001 r. była rezydentką w Domu Prowincjonalnym Zgromadzenia Sióstr Zmartwychwstania Pańskiego w Poznaniu. Prokurator poszukiwał protokołu ekshumacyjnego z Karolewa, na który powoływała się Bojarska w artykule z 1965 r., który miał być przechowywany w Powiatowej Radzie Narodowej w Sępólnie. Niestety bezskutecznie⁴⁶.

⁴¹ Barbara BOJARSKA, [rec.] Marlis G. STEINERT, *L'Allemagne nationale-socialiste 1933–1945*, Przegląd Zachodni, R. 34: 1978, nr 2, s. 152–155.

⁴² Barbara BOJARSKA, Karol M. POSPIESZAŁSKI, *Niemieckie szkoły dla dzieci polskich na terenie Poznania*, Przegląd Zachodni, R. 28: 1972, nr 1, s. 80–104.

⁴³ Barbara BOJARSKA, *Zbrodnie Wehrmachtu na obszarze Pomorza, Kujaw i Wielkopolski*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 32: 1987, s. 232–250.

⁴⁴ B. BOJARSKA, *Ze wspomnień mojej matki*, passim.

⁴⁵ Tomasz CERAN, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 43), Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 11.

⁴⁶ Zob. Izabela MAZANOWSKA, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 62), Gdańsk–Warszawa 2017.

Barbara Anna Bojarska zmarła w grudniu 2018 r. Nie miała dzieci, była rozwiedziona. W dokumentach nie ma informacji, żeby została uhonorowana jakimkolwiek odznaczeniem państwowym. Rodzinne pamiątki i materiały archiwalne przekazała głównie prof. Józefowi Borzyszkowskiemu. Artefakt związany z badaczką został umieszczony na wystawie stałej Muzeum Piaśnickiego w Wejherowie w sali „Mechanizm zbrodni”. Jest to medal upamiętniający śmierć bł. Alicji Kotowskiej, wręczony Bojarskiej. W szerszy sposób autorka *Piaśnicy* jest upamiętniona w izbie pamięci Sióstr Zmartwychwstanków przy ul. Klasztornej w Wejherowie, gdzie była uczennicą⁴⁷.

* * *

Barbara Bojarska nie była z wykształcenia historykiem, doktorat z historii obroniła dopiero w wieku 51 lat, pracą naukową zajmowała się tylko 23 lata, nie była związana z akademią, nie zrobiła habilitacji i nie została profesorem, nie miała swoich uczniów. W większości swoich prac podejmowała tylko jeden temat. Dorobek naukowy Bojarskiej pod względem ilościowym (dwie monografie i 35 artykułów) nie jest imponujący, jego wartość polega na jego jakości i randze podejmowanego tematu. To te czynniki zdecydowały, że współcześnie słusznie postrzegamy Bojarską jako jednego z klasyków polskiej historiografii dotyczącej okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim. Wiele jej opracowań przetrwało próbę czasu, a jej dwie monografie weszły do kanonu naukowego. Do trzech pomnikowych i pionierskich dzieł dotyczących okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim Józef Borzyszkowski zaliczył aż dwa opracowania Bojarskiej. Nie sposób ich pominąć w żadnej nowej analizie tych tematów⁴⁸. Największą zasługą Bojarskiej było wywołanie, spisanie i opracowanie nowych źródeł – relacji świadków zbrodni. Bez jej pracy źródła te nigdy by nie powstały. Jednocześnie na całym dorobku naukowym Bojarskiej negatywnie zaciążył brak możliwości w okresie, w którym prowadziła badania naukowe, przeprowadzenia kwerend w archiwach niemieckich. Z tego też powodu ogólnie badania nad sprawcami zbrodni (*Täterforschung*) w polskiej historiografii się nie rozwinęły i dopiero na przestrzeni ostatnich kilku lat nadrabiamy zaległości⁴⁹.

Tematyka, której poświęciła swoją karierę naukową Bojarska, jest współcześnie w dalszym ciągu podejmowana. Powstają nowe opracowania dotyczące poszczególnych miejsc kaźni na Pomorzu Gdańskim⁵⁰. Kontynuowane są prace

⁴⁷ Dziękuję za tę informację dr Magdalenie Sasze, dyrektor Muzeum Piaśnickiego w Wejherowie.

⁴⁸ Józef BORZYSZKOWSKI, *Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej*, [in:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. Piotr MAJĄCZYK, Warszawa 2021, s. 27.

⁴⁹ Zob. Tomasz CERAN, *Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki*, [in:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, cz. 1, red. Cezary KUKŁO, Wojciech WALCZAK, Białystok–Warszawa 2024, s. 345–354.

⁵⁰ Najnowsze z nich to: Mateusz KUBICKI, *Zbrodnie niemieckie w Mniszku-Grupie 1939–1940* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 98), Gdańsk–Warszawa 2025; idem, *Las Zajęczek*

trwające od dekad w tak znaczących pomorskich ośrodkach naukowych jak Muzeum Stutthof czy Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu⁵¹. Dysponujemy nowym całościowym opisem działalności Selbstschutzu na Pomorzu Gdańskim i Kujawach, a także w całej okupowanej Polsce; powstało nowe syntetyczne opracowanie dotyczące eksterminacji ludności cywilnej na Pomorzu jesienią 1939 r. Finalizowane są prace nad tomami dokumentów dotyczących tej problematyki⁵², co wydaje się istotne, jeżeli weźmiemy pod uwagę, jak wielką rolę zarówno Bojarska, jak i jej mistrz naukowy, prof. Pospieszalski przywiązywali do publikacji dokumentów źródłowych. Równolegle z badaniami naukowymi są prowadzone śledztwa prokuratorskie i badania archeologiczne, czego przykładem może być Dolina Śmierci w Chojnicach, gdzie w 2021 i 2024 r. odnaleziono szczątki osób zamordowanych w 1939 i 1945 r. Temat ten zaistniał także w archeologicznej literaturze międzynarodowej⁵³. Wreszcie został wprowadzony do obiegu naukowego termin „zbrodnia pomorska 1939” dla podkreślenia wyjątkowości i skali zbrodni niemieckich na początku okupacji na terenie przedwojennego województwa pomorskiego. Brakuje natomiast nowej monografii zbrodni w Piaśnicy, która urealni liczbę ofiar. Bojarska z dystansem podchodziła do posługiwania się szacunkami, które nie mają oparcia w wiarygodnych źródłach historycznych. Podobnie sprzeciwiała się ingerencji polityki w badania historyczne. Jej niezgoda na ingerencję cenzury i zawyżenie liczby ofiar zamordowanych w Piaśnicy budzi szacunek i uznanie. To ważne

1939–1945. *Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 89), Gdańsk–Warszawa 2023; Izabela MAZANOWSKA, *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 83), Gdańsk–Warszawa 2022; Ewa RZEPKA, *Buk Góralski 1939 – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie–Wąbrzeźno 2021; Mateusz KUBICKI, *Zbrodnie w Lesie Szpęgawskim 1939–1940* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 75), Gdańsk–Warszawa 2019; Tomasz CERAN, *Paterek 1939. Zbrodnia i pamięć / Paterek 1939: Crime and Memory* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 68), Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018; Krzysztof DROZDOWSKI, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy. Bydgoszcz–Fordon 1939–2018*, Warszawa 2018; I. MAZANOWSKA, *Karolewo 1939*, passim.

⁵¹ Np. Danuta DRYWA, *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*, Sztutowo 2015; *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. Dorota KROMP, Katarzyna MINCZYKOWSKA, Jan SZILING (Biblioteka Fundacji „Archiwum Pomorskie AK” w Toruniu, t. 54), Toruń 2008; *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, red. Tomasz CERAN (Biblioteka Fundacji „Archiwum Pomorskie AK” w Toruniu, t. 76), Toruń 2020.

⁵² *Zbrodnia pomorska 1939. Dokumentacja terroru niemieckiego*, t. 1–2, red. Izabela MAZANOWSKA, Monika TOMKIEWICZ, Tomasz CERAN [w przygotowaniu].

⁵³ Dawid KOBIAŁKA, Tomasz CERAN, Izabela MAZANOWSKA, Joanna WYSOCKA, Michał CZARNIK, Daniel NITA, Michał KOSTYRKO, Tomasz JANKOWSKI, *An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: The Case of Mass Crimes in the Szpęgawski Forest (Poland)*, *International Journal of Historical Archaeology*, vol. 28: 2024, s. 469–499, DOI: <https://doi.org/10.1007/s10761-023-00718-2>.

wskazówki dla kolejnego pokolenia badaczy tej tematyki. Wypada tylko mieć nadzieję, że toczące się od 2011 r. wielowątkowe śledztwo Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku dotyczące zbrodni w Piaśnicy zostanie wreszcie zakończone i na kolejną okrągłą rocznicę wybuchu wojny nie będzie potrzeby po raz kolejny wznawiania (po raz siódmy) monografii Bojarskiej, tylko będziemy dysponować nowym opracowaniem. W wyniku śledztwa udało się do tej pory ustalić około 1300 nazwisk ofiar przywiezionych z Rzeszy i około 1200 nazwisk Polaków rozstrzelanych w Lasach Piaśnickich⁵⁴. To znaczący postęp w stosunku do badań Bojarskiej, który powinien bezzwłocznie opuścić prokuratorską szafę i przeobrazić się w monografię z imienną listą ofiar. Opracowanie nowej monografii zbrodni w Piaśnicy byłoby najlepszym wypełnieniem jej naukowego testamentu. Można przypuszczać, że na taką książkę sama czekała.

W literaturze przedmiotu brakuje również nowej syntezy dotyczącej wszystkich aspektów niemieckiej polityki okupacyjnej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Istniejące opracowanie Jastrzębskiego i Szilinga z 1979 r. z racji czasu, kiedy powstało, nie uwzględnia literatury z ostatnich 45 lat badań. Ważny i potrzebny czwarty tom monumentalnej serii *Historii Kaszubów* obejmujący okres drugiej wojny światowej, w której Józef Borzyszkowski szeroko odwołuje się do badań Bojarskiej, nie wypełnia tej luki⁵⁵.

Dzięki pracy Bojarskiej i ustaleniu podstawowych faktów możemy widzieć więcej, dalej i lepiej zrozumieć oraz wyjaśnić tragiczne wydarzenia z jesieni 1939 r. Analiza jej dorobku naukowego skłania także do głębszej refleksji nad tym, jakie mieli ograniczenia i jakie mieli możliwości badania okupacji niemieckiej w Polsce historycy w PRL. Co mogli, a czego nie mogli lub nie chcieli napisać.

Refleksja nad dorobkiem naukowym Barbary Bojarskiej to też dobry pretekst do dyskusji i porównania dorobku historiografii dotyczącego okupacji niemieckiej w Polsce, który powstał w ciągu 45 lat PRL i 35 lat III RP. Wydaje się, że można postawić dwie tezy. Pierwsza: w latach 1945–1989 powstało więcej kluczowych opracowań dotyczących okupacji niemieckiej na Pomorzu niż po roku 1989. Druga teza: sytuacja w ostatnich latach się zmienia i mamy szanse w ciągu dekady to zmienić. Będzie to jednak możliwe, tylko jeśli twórczo odwołamy się do dziedzictwa naszych poprzedników, a jednostkowe monografie będą prowadzić do powstania opracowań syntetycznych. Współcześnie wydaje się, że najwięcej nowych prac dotyczących wojny i okupacji dotyczy

⁵⁴ Najnowszy stan badań na temat zbrodni w Piaśnicy zob. Monika TOMKIEWICZ, *Zbrodnia w Lasach Piaśnickich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku*, Rocznik Polsko-Niemiecki, nr 27: 2019, s. 11–29, DOI: <https://doi.org/10.35757/RPN.2019.27.1.01>.

⁵⁵ Zob. Józef BORZYSZKOWSKI, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*, Gdańsk 2019, s. 758–808.

Pomorza i Kujaw⁵⁶. Pomorze Gdańskie i Kujawy nie znajdują się już pod tym względem w cieniu Generalnego Gubernatorstwa czy Kraju Warty. Inna sprawa to transfer tej wiedzy do syntez ogólnopolskich i powszechnych oraz wciąż aktualny (i niezrealizowany) postulat umiędzynarodowienia badań polskich historyków okupacji niemieckiej w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

- Bojarska, Barbara. "Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem." *Przegląd Zachodni* 20/2 (1964): 350–367.
- Bojarska, Barbara. "Dyskusja na temat uwolnienia Rudolfa Hessa w prasie RFN." *Przegląd Zachodni* 31/3 (1975): 110–117.
- Bojarska, Barbara. *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*. Poznań: Instytut Zachodni, 1972.
- Bojarska, Barbara. "Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku." *Przegląd Zachodni* 21/3–4 (1965): 128–148.
- Bojarska, Barbara. "Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu." *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce* 19 (1968): 15–50.
- Bojarska, Barbara. "Nalot na Sulejów w dn. 4 września 1939 r." *Przegląd Zachodni* 19/3 (1963): 125–136.
- Bojarska, Barbara. "Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej." *Przegląd Zachodni* 21/1 (1965): 123–134.
- Bojarska, Barbara. *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*. Wrocław, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.
- Bojarska, Barbara. "Procesy przestępców hitlerowskich w Niemieckiej Republice Federalnej." *Przegląd Zachodni* 29/4 (1973): 308–315.
- Bojarska, Barbara. "Rozprawy sądowe w RFN przeciwko przestępcom wojennym w 1974 r." *Przegląd Zachodni* 31/1 (1975): 151–158.
- Bojarska, Barbara. "Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie." *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce* 29 (1979): 138–170.
- Bojarska, Barbara. "Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r." *Zapiski Historyczne* 36/2 (1971): 90–103.
- Bojarska, Barbara. "Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r)." *Przegląd Zachodni* 22/1 (1966): 98–118.
- Bojarska, Barbara. "Zbrodnie Wehrmachtu na obszarze Pomorza, Kujaw i Wielkopolski." *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce* 32 (1987): 232–250.

⁵⁶ Jak wielu jest badaczy z różnych pokoleń zajmujących się tym regionem może świadczyć praca zbiorowa będąca efektem konferencji naukowej w Wejherowie z 2019 r.; zob. *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. Piotr MADAJCZYK, Warszawa 2021.

- Bojarska, Barbara. "Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie." *Przegląd Zachodni* 18/3 (1962): 105–109.
- Bojarska, Barbara. "Ze wspomnień mojej matki. Przyczynek do dziejów mieszkańców Brus i okolicy." In *Nasze korzenie. Wokół poszukiwań genealogicznych rodzin pomorskich*, vol. 2, edited by Józef Borzyszkowski and Tomasz Rembalski, 44–67. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2010.
- Bojarska, Barbara. "Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r." *Przegląd Zachodni* 18/2 (1962): 105–117.
- Bojarska, Barbara. Review of *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944* by Tomasz Strzembosz. *Przegląd Zachodni* 35/3 (1979): 169–171.
- Bojarska, Barbara. Review of *L'Allemagne nationale-socialiste 1933–1945* by Marlis G. Steinert. *Przegląd Zachodni* 34/2 (1978): 152–155.
- Bojarska, Barbara. Review of *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* by Włodzimierz Jastrzębski and Jan Sziling. *Przegląd Zachodni* 36/2 (1980): 189–193.
- Bojarska, Barbara and Karol M. Pospieszalski. "Niemieckie szkoły dla dzieci polskich na terenie Poznania." *Przegląd Zachodni* 28/1 (1972): 80–104.
- Borzyszkowski, Józef. "Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka 'Krwawej Pomorskiej Jesieni' 1939 r., autorka monografii 'Piaśnica' i... sagi rodu Przewoskich." *Acta Cassubiana* 21 (2019): 411–418.
- Borzyszkowski, Józef. *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, vol. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2019.
- Borzyszkowski, Józef. "Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej." In *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, edited by Piotr Madajczyk, 21–48. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2021.
- Brzezińska, Katarzyna. *Błogosławiona Alicja*. Szczecznyszyn: Wydawnictwo JUT, 2017.
- Ceran, Tomasz. "Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki." In *Człowiek twórcą historii*, vol. 7: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, part 1, edited by Cezary Kukło and Wojciech Walczak, 345–354. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2024.
- Ceran, Tomasz. *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*. Bydgoszcz, Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej, 2014.
- Ceran, Tomasz. *Paterek 1939. Zbrodnie i pamięć / Paterek 1939: Crime and Memory*. Bydgoszcz, Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2018.
- Ceran, Tomasz. *Zbrodnie pomorskie 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*. Bydgoszcz, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2024.
- Ceran, Tomasz, ed. *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*. Toruń: Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”, 2020.
- Drozdowski, Krzysztof. *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy. Bydgoszcz–Fordon 1939–2018*. Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, 2018.
- Drywa, Danuta. *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*. Sztutowo: Muzeum Stutthof, 2015.

- Grochowina, Sylwia. *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*. Warszawa: Instytut De Republica, 2024.
- Jastrzębski, Włodzimierz. *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1974.
- Jastrzębski, Włodzimierz. “Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945).” In *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, vol. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, edited by Jacek Knopek, 417–478. Bydgoszcz: Przedsiębiorstwo Marketingowe „Logo”, Chojnice: Powiat Chojnice, 2013.
- Jastrzębski, Włodzimierz and Jan Sziling. *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1979.
- Karski, Jan. Review of *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)* by Barbara Bojarska. *The American Historical Review* 81/3 (1976): 630. <https://doi.org/10.1086/ahr/81.3.630>.
- Kobiałka, Dawid, Tomasz Ceran, Izabela Mazanowska, Joanna Wysocka, Michał Czarnik, Daniel Nita, Mikołaj Kostyrko and Tomasz Jankowski. “An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: The Case of Mass Crimes in the Szpęgawski Forest (Poland).” *International Journal of Historical Archaeology* 28 (2024): 469–499. <https://doi.org/10.1007/s10761-023-00718-2>.
- Kobiałka, Dawid, Tomasz Jankowski and Daniel Frymark. *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci. Katalog wystawy*. Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej, 2024.
- Kromp, Dorota, Katarzyna Minczykowska and Jan Sziling, eds. *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*. Toruń: Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”, 2008.
- Kubicki, Mateusz. *Las Zajęczek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*. Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2023.
- Kubicki, Mateusz. *Zbrodnia w Lesie Szpęgawskim (1939–1940)*. Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Kubicki, Mateusz. *Zbrodnie niemieckie w Mniszku-Grupie 1939–1940*. Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2025.
- Mazanowska, Izabela. *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*. Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2017.
- Mazanowska, Izabela. *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*. Gdańsk, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2022.
- Mazanowska, Izabela and Tomasz Ceran. “Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kuja-wach.” In *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, edited by Izabela Mazanowska, Tomasz Ceran and Marcin Przeglęta, 5–115. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2021.
- Madajczyk, Piotr, ed. *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2021.
- Mazur, Zbigniew. “Karol Marian Pospieszalski. Badania nad okupacją niemiecką w Instytucie Zachodnim.” *Przegląd Zachodni* 65/2 (2009): 125–140.
- Pospieszalski, Karol M. *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, vol. 1: *Ziemie „wcielone”*. Poznań: Instytut Zachodni, 1952.

- Pospieszalski, Karol M. *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, vol. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*. Poznań: Instytut Zachodni, 1958.
- Pospieszalski, Karol M. “Instytut Zachodni – wielkopolski ośrodek myśli politycznej.” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 54/4 (1992): 97–107.
- Pospieszalski, Karol M. *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*. Poznań: Instytut Zachodni, 1946.
- Pospieszalski, Karol M. „To wszystko przeżyłem...”. *Wspomnienia*. Edited by Piotr Grzelczak, Bogumił Rudawski and Maria Wagińska-Marzec. Poznań: Instytut Zachodni, 2019.
- Rzepka, Ewa. *Buk Góralski 1939 – zbrodnie niemieckie*. Jabłonowo Pomorskie: Gmina Jabłonowo Pomorskiej, Wąbrzeźno: Wąbrzeskie Zakłady Graficzne, 2021.
- Schoenwald, Dawid. “Eksterminacja ludności polskiej w Grudziądzu jesienią 1939 r.” *Rocznik Grudziądzki* 19 (2011): 153–177.
- Semków, Piotr. “Granica wolności badawczej.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* (2003) issue 7: 58–61.
- Steyer, Donald. *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1967.
- Tomkiewicz, Monika. “Zbrodnia w Lasach Piaśnickich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku.” *Rocznik Polsko-Niemiecki* 27 (2019): 11–29. <https://doi.org/10.35757/RPN.2019.27.1.01>.

